

„Emberistenek harca”

Lehota János: A nemzeti tudat drámája.

Bánk bán-értelmezés. [Nagykanizsa,] Pannon Tükör Könyvek, 1997. 359. p.

Katona József csak halála után vált élő íróvá. 1833 óta a *Bánk bán* a színházak kötelező műsordarabja, egy évszázad óta pedig kötelező középiskolai olvasmány – bár a diákok számára nem könnyű feladat. Régies stílusa miatt nehezebben dolgozható föl, s a dramaturgiai hibák miatt is nagyobb erőfeszítést kíván az értelmezés. Lehota János tudja ezt, s mint gyakorló középiskolai tanár számtalan alkalommal szembesülhetett a mű homályos és feltáratlan részleteivel. Negyedszázadon át volt tanulása és gondolkodása kezdő- és végpontja a *Bánk bán*. E folyamat eredménye a *Nemzeti tudat drámája* című kötete, amely a jelentős *Bánk bán*-szakirodalmat gyarapítja; hasznos segédeszköz középiskolásoknak és irodalomtörténészeknek egyaránt.

A *Bánk bán* történelmi dráma; a történelmi drámát pedig nem lehet a történelem vizsgálatá nélkül értelmezni. Ezt a nézetet vallja a szerző is, éppen ezért célkitűzése kétirányú: „megismerni azt a drámát, amelyet Katona írt, és megismerni azt a tudatot, amelyik ennek a műnek egy más olvasatát eredményezte.” (10.) A megismeréshez nem elég csak a drámának, vagy csak a történelemnek, vagy csak a tudatnak a szemrevétele; e három tényező szerves összefüggéseit kell feltárni. Lehota János ekként látott munkához, és a könyv felépítéséből is kitűnik, tartotta magát eredeti elképzeléseihez.

A szerző nyolc nagy fejezetre osztja drámaértelmezését: 1. A történelem drámája; 2. Az ész és az erkölcs dilemmái; 3. Dráma és történelem; 4. Új dráma születik: a befogadói tudat drámája; 5. A megjelenítés kérdései; 6. A dráma teljes világa; 7. Bánk viszonyrendszere; 8. A drámai szerkezet működése. A hosszabb-rövidebb egységekből sajátos értelmezés bontakozik ki: Lehota János egyszerre alkalmaz történelmi, jogi, lélektani, filozó-

fiai és dramaturgiai szempontokat, és a drámát visszatükröző nemzeti tudatot is bemutatja. Következtesen viszi végig érdekes és újszerű gondolatát: Bánk és Gertrudis összecsapásában a polgári világrend emberisteneinek harcát látja.

Az istenembertől az emberistenig című alfejezetben Lehota rámutat arra, hogy a *Bánk bán*ban ugyanúgy jelen van Isten hiánya, mint Madáchnál: „ugyanúgy az Isten nélküli világrend megvalósításának kudarcát látatja meg Katona Bánk és Gertrudis szembeállításával, mint Madách Ádám eszméinek bukásával.” (19.) A megállapítást számos, a szövegből idézett példával támasztja alá a szerző: idézi azokat a helyeket, ahol Katona a királyi hatalom isteni tartalmáról beszél, részletesen elemzi a főbb szereplők Istenhez való viszonyát miután az emberisten fogalmát tisztázta. Lehota értelmezésében Bánk az egyetlen, aki nem szakad el Istentől, mégis történelmi vétséget követ el, melynek eredményeként Istennel azonosítja magát. „Endre [...] tudatosan istenember, tudatlanul viszont már teljesen elszakadt Istentől, tudniillik így érvényesülhet felesége hatalma. Petur már el tudna szakadni Istentől, de őt ebben végtelen asszonygyűlölete akadályozza meg.” (27.)

Lehota János elemzi az istenember és az emberisten egymáshoz és a főhatalomhoz való viszonyát is. Következtetése szerint mindkettő abszolutizálódása történelmi vétség: „ezt a tanulságot vonta le Katona a francia forradalomból és következményeiből, és annak megfelelően alkotta meg a Bánk és Endre, a Bánk és Gertrudis, illetve az Endre és Gertrudis viszonyt.” (31.) Érdemes végiggondolni a szereplők által felállított értékrendet: Bánk szemében az Isten az első, a haza a második legnagyobb érték; a király azonban népét, hazáját akarja boldoggá tenni, de tévesen uralkodik, s így tévesen, szubjektív alapon értelmezi a hazát.

Az emberistenek harcát, Bánk és a királyné szembenállását ellentétes irányú átalakulási folya-

mat jellemzi. Míg Gertrudis „Luciferi emberisten lényé” – Bánk szemében – erkölcstelen asszonnyá, addig a magánember Bánk luciferi emberistenné változik. A bán átalakulását azok az információk idézték elő, amelyeket Peturtól hallott, s amelyeket Ottó és Gertrudis beszélgetéséből szerzett. Bánk énjének gyökeres megváltozását jelzi az az elhatározás, amelyet az első szakasz végi monológban fogalmaz meg: „Szedd rendbe, lélek, magadat, és szakaszd / szét mind azon tündéri láncokat, / mellyekkel a királyi székhez és / a hitvesedhez, gyermekeidhez olly / igen keményen meg valál kötözve!” Lehota véleménye szerint Bánk ezzel az abszolút hitet és az abszolút szerelmet szakította el: a haza védelmezése és a becsület válik elsődlegessé számára.

A negyedik fejezet (Új dráma születik: a befogadói tudat drámája) is fontos része a könyvnek, számos érdekes megállapításával. Lehota János úgy véli, a *Bánk bánt* „a forradalmi változás elsődlegességét hirdető befogadói tudat fedezte fel, és ez emelte a nemzeti dráma magaslatára is.” (109.) A szubjektív történelmi, nemzeti tudat saját vágyait vetítette a drámába. Ahhoz, hogy újra felfedezzük a művet (hogy ismét megtaláljuk benne azt, amit eredetileg), újra és alaposan el kellene olvasni. Szem előtt tartva azt, hogy Katona sohasem látta színpadon a darabot. Talán ebből is eredhetnek a dramaturgiai hibák és ellentmondások, amelyeket Lehota alaposan elemez.

A dramaturgiai kérdések tárgyalásánál feleleveníti a shakespeare-i és a schilleri drámatípust; a *Don Carlos* két szereplőjét, Posa márkit és Fülöpöt párhuzamba állítja Gertrudisszal és Bánk bánnal. „Az említett szubjektumok nem pusztán szemben álló rendszerek megtestesítői, hanem – és ezért szubjektumok – objektíve bukásra ítélt rendszereket testesítenek meg.” (127.) A *Don Carlos*ban az abszolutizmus ellen fellépő demokrácia elleni szembenállás, a *Bánk bán*ban a demokrácia diktatúrája ellen fellépő feudális abszolutizmussal való szembenállás figyelhető meg – véli Lehota. A Katona József-i dramaturgiát csak akkor érthetjük meg, ha magunk is belülről éljük meg a drámai küzdelmet.

Lehota nemcsak irodalmi és történelmi összefüggéseket vet föl a *Bánk bán* értelmezésékor, hanem filozófiai nézeteket is idéz. „Az ellentétek egysége” című alfejezetben előkerül a keleti bölcsélet alapja, a jin és jang váltakozása. A természeti és emberi világ összhangját e két elem dialektikus mozgása együttesen teremti meg: az ellentétek

harca helyett azok egységét hangsúlyozza. A jin és a jang mozgása az alapja – Lehota értelmezésében – a schilleri drámatípusnak is. A *Bánk bán* kapcsán azt a következtetést vonja le, hogy Katona nem alkotta meg a jin-jang alapú világnézetet megalapozó drámai szerkezetet, tehát „az egyik fél győzelme teljesen kizárja az ellenfél létezését a tudatunkban, hacsak a mű ilyen értelmezése alapján a színészi játékok nem pótolja azt, és teszi világossá Bánk cselekedetének örültségét.” (150.) Bánk drámái hős, a király a történelmi igazság hordozója. Endre által születik olyan világ, amelyik már „az egység lényegének fogja tekinteni az ellentétes erőket”. (150.)

A mű teljes világáról szólva a szerző modern drámának nevezi a *Bánk bánt*. Katona leválasztotta a történelmet és a mítoszt a drámáról; a múltnak egyenes folytatása a darab jelen ideje. Homályos, szűkszavú utalásokat találunk, amelyek a múltra vonatkoznak, s amelyek ismerete elengedhetetlen a *Bánk bán* megértéséhez. Lehota ezeket részletesen tárgyalja, s szervesen beépíti értelmezésébe. Így utal az Imre és Endre között dúló testvérháborúra, Endre előéletére; feleleveníti István, I. András és I. Béla korát, III. Béla végrendeletét. A Melinda elcsábítását hón óhajtó Ottó királygyilkosként érkezett Magyarországra – Biberachkal együtt. Bánk és Melinda házasságáról is olvashatunk a drámában, és Tiborc szerepét, múltidézését sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Lehota János dramaturgiai fontosságú tényezőnek nevezi a bojóthi faj pusztulásának történetét.

Szokatlan módon az értelmezés kiindulópontja a dráma végpontja, Endre szavai: „Irtóztatóan büntetted, Istenem! / jól értelek; kivetted a kezemből / pálcámat – én imádlak! – Így magam / büntetni nem tudtam – / nem mertem is”. Endre tehát bünszűnnek érzi magát, és Isten büntetését érzi magán. „Olyan bűnt követhetted el, amely által méltatlanná vált az uralkodásra, az ítélkezésre.” (187.) Célszerűnek tűnik Lehota eljárása: a drámai cselekmény láncolatának első szemét a király bűnében kell keresnünk. Ha van büntetés, bűnnek is kell lennie.

Endre vétsége, hogy emberré vált, holott nem lehet az: az uralkodó, a felkent király Isten földi megtestesítője. Az ötödik felvonásban a király így „indulatoskodik” magában: „én / Isten vagyok csak lenni kéntelen; azonban ember lennem nem szabad”. Ha kilép ebből a szerepből, akkor már nem lehet uralkodó. Endre vétsége (emberré válása) a nemzet kifosztását eredményezi. A krisztusi parancsokat betartása – „Hiszen úgy szerettek / titeket

szüntelen, mint szintén magam” – az alapja minden vétségének. Nem zsarnokságból fakad mindez, hanem történelmi tévedésből. A király nem vette figyelembe, hogy „a nemzet már nem azonos az ő személyével, a nemzet az uralkodó hitén és erkölcsén kívül létezik”. (188.) Lehota szerint ez a tévedés oda vezet, hogy Endre uralkodói hatalma már csak személyes boldogságát fejezte ki. De nemcsak Endre bűnös. Vétkezett Gertrudis is, Bánk is, Ottó is és Bánk szemében Melinda is.

Katona jól készítette elő Bánk bűnhődését, Melinda halálát, amely egyben a király uralkodói bűnéből fakad – állapítja meg Lehota. (313.) Bánk istentől való büntetését elnyerte, de a törvény által nem, hiszen a királyné megöléséért nem büntették meg. Felmerül a kérdés, és Lehota János igyekszik választ is találni arra, vajon büntethet-e Endre, az az Endre, aki a bűnt előidézte. És nem bűnhődött-e Bánk azzal, hogy elvesztette ártatlan hitvesét, éppúgy, mint a király? Hogyan tegyen törvényes igazságot a király, ha úgy érzi, a vétkes már elnyerte büntetését?

A dráma végpontja az isteni büntetés felismerése. Endre elfogadja Isten büntetését, „ezáltal válik a magyarok királyává, aki a nemzet érdekét fogja képviselni”. (317.) A király felismeri, hogy Bánk is csak ember volt a királyi hatalom megtettesítőjeként, és ennek következtében „ólte meg” feleségét. Endre tehát azonosul Bánkkal, és a megvilágosodás során új ember, új király születik; most már valóban „Isten megtettesítőjeként fordul alattvalóhoz: »Magyarok! Igen jól esmérem – szeretnek / enyimék! – Hogy ily nemes szívekkel egybe / férkezni nem tudtál, Gertrudisom!«” Lehota szerint

Gertrudis halála nem jelentett végső megsemmisülést Endrének: a király „csak azt a személyes énjét veszette el, ami miatt nem tudott a »magyarok királyává« válni”. (317.) Megnyerte viszont a nemzet szeretetét és hódolatát.

A dráma értelmezése, az egyes szereplők jellemrajza és egymáshoz való viszonyának ábrázolása, a történelmi és irodalmi párhuzamok bemutatása lelkiismeretes és elmélyült kutatói munka eredménye. Lehota János olyan művet alkotott, amely méltó a választott dráma színvonalához. Néhol kicsit bőbeszédű, többször elmondja ugyanazt, de mindez nem megy a logikai menet rovására. A főszöveget gazdag jegyzetblokk egészíti ki, amelyben hosszabb fejtegetéseket is olvashatunk. A bibliográfia alaposan feldolgozza a *Bánk bán*-kutatók eredményeit: a drámával foglalkozó szakirodalmat és a kapcsolódó filozófiai, jogi, történelmi forrásokat, tanulmányokat.

A *Bánk bán* első számú nemzeti drámánk. Színrevitetelének hangúlyai az adott korszak ideológiájában, nemzetfelfogásában, sőt aktuálpolitikájában gyökereztek, s Gyulai Páltól kezdve a dráma értelmezői sem tudták a művet saját irodalmi ízlésüktől, elvárásaiktól, a nemzeti kánonnak kijáró megkülönböztetéstől mentesen szemlélni, értelmezni és elemezni. Lehota János új *Bánk bán*-könyve szakít ezzel a hagyománnyal, és felveti azt a kérdést, lehet-e a bevett irodalomelméletírói személet segítségével megközelíteni Katona drámáját.

Végkövetkeztetése pedig: „Tragédia a *Bánk bán*, már az ember tragédiája.” (320.)

Gajdó Agnes